

Yayın Geliş Tarihi: 08.07.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 21.08.2019

Sayı: 63, Yıl: 2019, Sayfa: 83-113

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Ekinci, F. Didem. "Güney Kafkasya'da İki-Taraflılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 83-113.

Araştırma Makalesi

GÜNEY KAFKASYA'DA İKİ-TARAFLILIKIN İZLERİNİ BAĞLAMSALLAŞTIRMAK: ERMENİSTAN VE GÜRCİSTAN ÖRNEĞİ

(CONTEXTUALIZING THE TRACES OF BILATERALISM IN THE SOUTH CAUCASUS: THE CASE OF ARMENIA AND GEORGIA)

F. Didem EKİNCİ*

Öz: *Mevcut çalışma, bir dış politika kavramı ve pratiği olan iki-taraflılığın, Güney Kafkasya'da Ermenistan-Gürcistan ilişkileri örneği üzerinden bağlamsallaştırılmasına odaklanmaktadır. İki aktör arasında; ikili, bölgesel ve küresel bağlantılardan doğan, kendine özgü ve sınırlı bir iki-taraflılık olduğu ve devam edeceği temel savı çerçevesinde; önce iki-taraflılığın doğuşu, evrimi, belirli örnekleri, coğrafyaları betimlenmektedir. İki aktörün ilişkilerinin tarihçesinin özetini müteakip, söz konusu iki-taraflılığın neden ve nasıl vuku bulduğu; ekonomik ve ticari ilişkiler, sevkiyat hatları, ayrılıkçı sorunlar, azınlık unsuru ve Rusya etkisi temelinde araştırılmaktadır. Nihai tahlilde, söz konusu iki-taraflılığın mevcut niteliğine ve gelecekteki akıbetine dair kimi değerlendirmeler ile öngörülerde bulunmaktadır.*

Anahtar Sözcükler: *İki-taraflılık, Ermenistan, Gürcistan, Güney Kafkasya, Dış Politika*

Abstract: *This paper focuses on the contextualization of bilateralism, a foreign policy concept and practice, via the case of Armenia – Georgia relations in the South Caucasus. In the framework of the main argument that there exists a sui generis and limited bilateralism between the two*

* ORCID: 0000-0002-2882-7582

Doç. Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çankaya Üniversitesi,
e-posta: didemekinci@cankaya.edu.tr

actors emanating from their bilateral, regional and global connections, and that this shall remain; the paper first provides a description of the emergence, evolution, certain examples, and settings of bilateralism. Following a summary of the two actors' relations, why and how the bilateralism at hand has come into existence is explored on the basis of economic and trade relations, transportation routes, separatism issues, minority factor, and the impact of Russia. In the final analysis, the paper provides some assessments and prospects with regard to the current characteristics as well as the future of the aforementioned bilateralism.

Keywords: *Bilateralism, Armenia, Georgia, South Caucasus, Foreign Policy*

Kökeni Antik Çađa kadar dayandırılan iki-tarafllılık, uluslararası ilişkilerde çođu aktörün tercih ettiği bir dış politika davranışıdır. Çođunlukla uygulama düzeyinde algılanan iki-tarafllılık, kavramsal boyutu geniş disiplin yazınında belli ikili örneklere ve bölgelere daha çok odaklandığı gözlemlenen bir olgudur. Kapsamı, düzeyi ve ömrü farklı pek çok iki-tarafllılık bulunduğundan, standart bir iki-tarafllılıktan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Kimi bölge ve aktörlere ilgili yazında ağırlıklı olarak yer verilmesi, kimi bölge ve aktörlerin yeterince incelenmemesi sonucunu doğurmuştur. Bu noktadan hareketle, mevcut çalışmada iki-tarafllılığın, kavramsal düzeyde ele alındığı gözlemlenmeyen Güney Kafkasya'da, Ermenistan-Gürcistan ilişkileri üzerinden bağlamsallaştırılmasına çalışılacaktır. Söz konusu ikilinin sečilmesinin nedeni; bölgede diğer ikililer (Ermenistan-Azerbaycan ve Gürcistan-Azerbaycan) arasındaki ilişkilerin, sırasıyla belirgin çatışma ve belirgin stratejik iř birliğiyle şekillenmiş olmasından dolayı siyasi gündemde ve ilgili yazında hâlihazırda öne çıkmış olması ve dikkate mazhar özelliği karşısında yeterince araştırılmamış Ermenistan-Gürcistan ilişkilerine dair belirtilen kavram kapsamında değerlendirme yapmanın katkı sunabileceği öngörüsüdür. Bu bağlamda bu çalışmanın temel savı; ikili, bölgesel ve küresel etkenlerden dolayı, iki aktör arasında, en az 1992'den bu yana süregelen, kendine özgü ve sınırlı bir iki-tarafllılık olduğu ve bunun devam edeceğidir. Çalışmada ilk olarak, iki-tarafllılığın kavramsal doğuşu, evrimi, belirgin örneklere ve coğrafyalarına yer verilmekte ve sečilmiř kuramlarda nasıl karşılık bulduğu kısaca aktarılmaktadır. Ardından, bahse konu ikilinin ilişkilerinin kısa tarihçesine değinilmekte; bunu müteakip söz konusu iki-tarafllılığın ekonomi, ticaret ve sevkiyat hatları, ayrılıkçı sorunlar, azınlık sorunları ve Rusya etkeni ile şekillendiği açıklanmaktadır. Nihai tahlilde, bu iki-tarafllılığın niteliğine ve gelecekteki seyrine ilişkin tespit ve öngörüler paylaşılmaktadır.

1. Uluslararası İlişkilerde İki-Tarafllılık: Kavram, Evrim, Olgular

Uluslararası ilişkilerde, iki-tarafllılığın 20'inci yüzyılın getirdiği dinamiklerin ortaya çıkardığı bir kavram ve uygulama olduğuna dair yaygın bir ön kabul bulunmaktadır. Bununla birlikte, iki-tarafllılık aslında kökleri ve izleri Antik Çağ'a ve o dönemin iptidai hukuk metinlerine kadar geriye dayandırılabilir bir araştırma konusudur. Öyle ki, çağımıza kıyasla oldukça iptidai olan Antik dönem ikili anlaşma metinleri, meşhur "nerede toplum, orada hukuk" (*ubi societas, ibi jus*) ilkesini o dönemde dahi yansıtırmasına iki-tarafllılık yaklaşımını barındıran içerikleri ile ayırt edilebilmektedir. Bu durum, iki-tarafllılığın, doğal olarak çok-tarafllılıktan çok daha evvel oluştuğuna işaret etmektedir. Ayrıca iki-tarafllı anlaşmalardan doğan ilişkilerin ilk örneklerinin Mezopotamya devletleri arasında ortaya çıktığı da aktarılmaktadır. Lagaş ve

Uruk hükümdarları arasındaki dostluk anlaşması (M.Ö. 2400), yaklaşık aynı dönemlere denk gelen Akat ve Avan hükümdarları arasında iki-taraflılık yansıtan çivi yazısı tableti, keza Antik Mısır hükümdarı II. Ramses ve Hitit hükümdarı III. Hattuşili arasındaki ikili ittifak ve saldırmazlık anlaşması (tahmini olarak M.Ö. 1269, 1259, 1283, 1296), anılan çerçevede ilk örnekler olarak belirtilmektedir.¹

Salt birbirini dost ilan etme, saldırmazlık, bir hükümdarın ülkesinden diğerine kaçanların geri gönderilmesi gibi hususlarda anlaşma sağlayan bu iptidai iki-taraflılık metinleri ve ilişkileri, yüzyıllarla tanımlanan süreçte evrim geçirmiştir ve mevcut çağda dahi dönüşüm sergilemektedir. Bununla bağlantılı olarak, her sosyal bilimler kavramı ile ilgili olduğu üzere, iki-taraflılıkla ilgili olarak da standart bir tanımın varlığından bahsedilememektedir. İki-taraflılığın, en temel düzeyde, iki aktör arasında gerçekleşen, bir aktörün diğer bir aktörle ilişkilerindeki çıkarları ve hedefleri bağlamında benimsemeyi tercih ettiği bir dış politika stratejisi olduğu ifade edilebilir. Diplomatik ilişkilerin büyük çoğunluğu, iki-taraflı ilişkilerden doğmuş, sonrasında bazıları üç-taraflı veya çok-taraflı ilişkilere evrilmiştir.² İki-taraflılığın, iki aktörün kendi aralarında tercihe dayalı olduğu, vakadan vakaya değişiklik yansıtabilecek öncelik ve hedeflere dayalı olduğu, komşu veya uzak coğrafyalarda ortaya çıkabileceği ve iki aktör arasında toplam sert ve yumuşak güç göstergeleri bakımından eşitlik veya asimetri barındırabilecek bir ilişki düzeyi olduğu belirtilmektedir.³

İki-taraflılık genellikle değer-bağımsız bir ilişki biçimi olarak addedilmektedir. Sözgelimi Polonya'yı bölme amaçlı 1939 Molotov-Ribbentrop Paketi'nin barındırabildiği gibi, bir taraftan Asya'da barışı sağlamak ve muhafaza etmek, diğer taraftan da Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) İkinci Dünya Savaşı sonrasında müttefik elde etmek amacı doğrultusunda oluşan ABD-Japonya ittifakını da barındırabilir. İki-taraflılığın özü ve sonucunun, iki aktör arasındaki görece güçle şekillenmesi beklenir; bunun sonucu olarak taraflardan biri yekûn güç bakımından üstün ise, onun çıkarlarının iki-taraflılığın seyrinde belirleyici olması kuvvetle muhtemeldir.⁴

1 Peter Kovacs, "Relativities in Unilateralism and Bilateralism of the International Law of Antiquity," *Journal of the History of International Law* 6, no. 2 (2004): 173-175.

2 Richard J. Samuels (der.), "Bilateralism," *Encyclopedia of United States National Security*, 2006, Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019, <http://sk.sagepub.com/reference/nationalsecurity/n63.xml>, 71-72.

3 Atsushi Tago, "Multilateralism, Bilateralism, and Unilateralism in Foreign Policy," *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (Oxford: Oxford University Press: 2017), 1-2. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.449.

4 Thomas Wright, "Bilateral and Multilateral Diplomacy in Normal Times and in Crises," *Diplomacy in a Globalizing World: Theories and Practices* içinde, (der.) Pauline Kerr ve Geoffrey Wiseman (Oxford: Oxford University Press, 2013), 175-177.

Ticaret ve ulusal güvenlik, iki-tarafılığın daha sık yansıtan iki faaliyet alanı olarak ayırt edilebilir. İkili ticari anlaşmalarda ve ilişkilerde her bir aktör çıkarı doğrultusunda en iyi sonucu elde etmeye odaklanacağından başlangıçta kendi aralarında bir olumlu ayrımcılık olasılığı doğabilir. Ancak, bu tür bir durum, Dünya Ticaret Örgütü’nce (DTÖ) çok-tarafılı ticaret ilişkilerinde *en çok gözetilen ulus* ilkesi uygulandığından söz konusu olmayacaktır. Zira çok-tarafılı ticaret ilişkilerinde en çok gözetilen ulus ilkesi, ticaret koşullarında ayrımcılığı yasaklamaktadır.

Öte yandan, ulusal güvenliğin sağlanmasında iki-tarafılık belirli bir düşmana (ya da düşmanlara) karşı yapılan, saldırgan ya da savunmacı ittifak olarak tanımlanmaktadır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arası dönemde savunma odaklı İngiltere-Belçika ittifakı olduğu gibi, saldırma odaklı Almanya-İtalya ittifakı da bu çerçevede örnekler olarak gösterilebilir. Çağdaş uluslararası ilişkilerde ulusal güvenlik alanındaki iki-tarafılık anlaşmaları ve ilişkilerinin en güçlü boyutunun risk azaltma olduğu aşikârdır; zira bu tür ilişkiler ortaklar üzerinde karşılıklı olarak katı kontrol getirmekte, bu da teoride karşılıklı fayda elde edilmesi olasılığını artırmaktadır. Coğrafi olarak belirtmek gerekirse; Doğu Asya, ABD’nin öncülüğünde iki-tarafılık temelinde organize olmuş bölge olarak öne çıkmaktadır (Atlantik bölgesi ise çok-tarafılık temelinde evrilmiştir).⁵

İki-tarafılığın uluslararası ilişkilerde yaygın biçim olduğu, tarih boyunca aktörlerin önce ikili, sonra çok-tarafılı anlaşmalar yapmış olmasından açıkça anlaşılabilir; bu gerçeklik Birleşmiş Milletler (BM) anlaşmalar veri tabanında 50.000’den fazla ikili anlaşmaya karşın yaklaşık 3.500 çok-tarafılı anlaşma olmasıyla somut olarak kanıtlanmış olmaktadır.⁶

Öte yandan, ilk defa Soğuk Savaş’ın çözülmeye başladığı 1980’lerin ortalarında, *yeni iki-tarafılık* tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bunun altında, 1945’ten itibaren eski iki-tarafılık anlayışına karşı çıkan ve çok-tarafılığın azami düzeyde teşvik eden ABD’nin, Ronald Reagan başkanlığının ikinci döneminde Doğu Asya devletleriyle olan ekonomi ve ticaret politikalarında

5 Wright, “Bilateral and Multilateral Diplomacy,” 178-186. Doğrudan yabancı yatırımı (DYD), insan hakları ve iklim rejimleri ve anlaşmaları ile ilgili iki-tarafılık – çok-tarafılık tartışması için özellikle bkz. Alexander Thompson ve Daniel Verdier, “Multilateralism, Bilateralism, and Regime Design,” *International Studies Quarterly* 58, no. 1 (2014): 15-28; Kenneth Heydon ve Stephen Woolcock, *The Rise of Bilateralism: Comparing American, European and Asian Approaches to Preferential Trade Agreements* (Tokyo: United Nations University Press, 2009). Ulusal güvenlik ile ilgili iki-tarafılık tartışmaları için bkz. William T. Tow ve Brendan Taylor (der.), *Bilateralism, Multilateralism and Asia – Pacific Security: Contending Cooperation* (Abingdon, United Kingdom: Routledge, 2013).

6 Thomas Renard, “Partnerships for Effective Multilateralism? Assessing the Compatibility Between EU Bilateralism, (Inter-)regionalism and Multilateralism,” *Cambridge Review of International Affairs* 29, no. 1 (2016): 21.

iki-taraflılığa dönüş yapması yatmaktadır.⁷ Bu çerçevede, yeni iki-taraflılık, ABD'nin ticari ilişkilerinde sorun yaşadığı bölge aktörleri üzerine, örneğin o bölge devletlerinin pazarlarını açmaları yönünde baskı kurduğu yeni iki-taraflı yaklaşımlara matuf bir tanımdır.⁸ Yeni iki-taraflılık terimi, çok-taraflı ticaret anlaşmalarının dışında gerçekleşen iki-taraflı ticaret anlaşmalarının hızla artmasıyla 1990'ların sonunda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. ABD'nin anılan bölgede Japonya ile olan özel iki-taraflılıkla tanımlanan ilişkilerine ek olarak söz konusu yeni iki-taraflılık, bağlayıcılığı daha yüksek, önde gelen bir ekonomi politikası trendi olarak, yeni bir trend doğurmuştur. Müteakip dönemlerde ise siyaset, güvenlik, hatta doğrudan devletlerarasında olmayan faaliyet alanlarını da barındıran bir kavram ve uygulama haline gelmiştir.⁹

Ancak bu yeni durumdan, uluslararası ilişkilerde iki-taraflılığın, çok-taraflılık, üç-taraflılık, bölgesellik ve diğer biçimlerden sapmaya neden olduğu, onların önüne geçtiği ya da iki-taraflılığa doğru belirgin bir yönelme olduğu anlamları çıkarılmamalıdır. Daha ziyade, küresel ilişkilerin her zaman olduğu gibi yine bir tashih sürecinde olduğu ve bu ilişkilerin yapıtaşları olan aktörlerin dış ilişkilerini yeniden gözden geçirdiği savı yanlış olmayacaktır.¹⁰ Bir görüşe göre ise, kimi aktörler esnek-taraflılık (*flexilateralism*) olarak tanımlanan; eşzamanlı olarak iki-taraflılık, mini-taraflılık (belli bir sektörde en az üç aktör) ve çok-taraflılık uygulamaları olan yaklaşımı benimsemektedirler.¹¹ Bir aktörün esnek-taraflılığının iki-taraflılık barındırabileceği alanlar, çevre politikaları, göç politikaları ve silahlanma politikaları gibi alanlar olabilmekte, tüm bölge ve dönemlerle ilişkilendirilebilmektedir.¹² Ayrıca, iki-taraflılık, iki aktörün kimi alanlarda, belirli bazı özel durumlardan ötürü başka aktörlere kesinlikle göstermedikleri özel muamele veya ayrıcalıkları birbirlerine göstermeleri olarak da tanımlanmaktadır.¹³ Diğer taraftan, ekonomik ve ticari alanlardaki iki-taraflılık, Etel Solingen'in¹⁴ de değindiği gibi, askeri güvenlik alanında da iki-taraflılığı muhakkak beraberinde getirmeyebilir.

7 Chaiyakovorn Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations: Tracing Patterns of New Bilateralism* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 26.

8 Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 26.

9 Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 27.

10 Renard, "Partnerships for Effective Multilateralism?" 22.

11 Samuel B. H. Faure, "Varieties of International Co-operation: France's 'Flexilateral' Policy in the Context of Brexit," *French Politics* 17, no. 4 (2019): 11.

12 Faure, "Varieties of International Co-operation," 11.

13 T. J. Pempel, "Challenges to Bilateralism: Changing Foes, Capital Flows, and Complex Forums," *Beyond Bilateralism: U.S. - Japan Relations in the New Asia Pacific* içinde, (der.) Ellis Krauss ve T. J. Pempel (Stanford: Stanford University Press, 2004), 1-36.

14 Etel Solingen, "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism: Conceptual Overview from International Relations Theory," *International Relations in Southeast Asia: Between Bilateralism and Multilateralism* içinde, (der.) N. Ganesan ve Ramses Amer (Singapore: ISEAS Publishing, 2010), 22.

Uluslararası İlişkiler kuramlarının iki-tarafılığa ilişkin yaklaşımlarının, her bir kuramın kavram ve sav içeriğine paralel olduğu görülmektedir. Örneğin, Realizmde, özellikle yeni iki-tarafılığın küresel ilişkilerin temel yapıtaşı olan devletler arasındaki ilişkilere belirgin bir dönüşe işaret ettiği, çok-tarafılığa ve kurumlarına daha kuşkucu yaklaşıldığı ileri sürülmektedir. Keza, dış politikada egemen olmayı hedefleyen bir devletin, öz yeterliliğini ve bağımsızlığını pekiştirmek için iki-tarafılığın benimsemesinin beklenacağı ve iki taraf arasında asimetrik güç dağılımı olduğu hallerde, güçlü olan devletin zayıf olan devlet üzerinde güç ve etki kullanmaya çalışacağı kaydedilmektedir. Ayrıca, zayıf olan devletler için yeni iki-tarafılığın güçlü ortaklar ile diyalog ve işbirliği zemini kurmaya fırsat verebileceğine işaret edilmektedir.¹⁵

Liberal görüşe göre yeni iki-tarafılık, iki aktörün birbiriyle örtüşen çıkarları temeline dayalıdır. İki-tarafılığın getireceği potansiyel dinamiklerin ve sağlayacağı faydaların, tarafların belirli konularda veya sonuçlar temelinde anlaşma sağlaması ve bu sayede makbul bir mütekabiliyet düzeyi doğurması beklendiği ifade edilmektedir.¹⁶ Somut olarak belirtmek gerekirse; Liberal yaklaşımda, tercihler ve çıkar örtüşmesi zemininde; daha ziyade piyasa anlayışı ile şekillenen, devletlerin diplomasinin bir kolu olarak kabul edilen ticarete işbirliği yaparak devlet-şirket ve devlet-devlet ilişkilerini güçlendirebildiği, ancak ikili angajmanların kâr-zarar hesaplarında örtüşme mevcut ise ticaret dışındaki sektörlere de yansıtılabileceği öngörüsü yer almaktadır. Liberal yaklaşım çerçevesinde iki-tarafılık zeminini teşvik edebilecek diğer olasılığın ise, başarılı bir devridaimi olmayan, iyi işlemeyen, ya da çökmüş iç piyasanın ve sanayinin tashihi amacıyla bir devletin hedeflediği sektörlerde ve konularda çeşitli ikili ilişkiler kurma girişimleri olduğu kaydedilmektedir.¹⁷

İnşacı perspektif, yeni iki-tarafılığın, çoğunlukla fikirler ve çıkarlar ile şekillenen bir olgu ve uygulama olduğunu, aktörlerin salt materyal etkenler ve güç artırımı saikiyle değil, materyal olmayan saiklar, öznel arası anlayışların

15 Rainer Baumann, Volker Rittberger ve Wolfgang Wagner, "Power and Power Politics: Neorealist Foreign Policy Theory and Expectations from German Foreign Policy since Unification," *Tübinger Arbeitspapiere zur Internationalen Politik und Friedensforschung*, no. 30a, 2000, <http://tobias-lib.uni-tuebingen.de/volltexte/2000/147>, erişim tarihi: Aralık 2006; Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Knopf, 1978), 188-89; Stephan Haggard ve Yun-jen Cheng, "The New Bilateralism: The East Asian NICs in American Foreign Economic Policy," *Pacific Dynamics – The International Politics of Industrial Change* içinde, (der.) Stephan Haggard ve Chung-in Moon (Inchon: Center for International Studies, 1989), 306; Barry Gills, "Economic Liberalization and Reform in South Korea in the 1990s: A 'Coming of Age' or a Case of 'Graduation Blues'?", *Third World Quarterly* 17, no. 4 (1996): 671, Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 53.

16 John Gerald Ruggie (der.), *Multilateralism Matters: New Directions in World Politics* (New York: Columbia Press, 1993), 9; Kiatpongsan, *The EU - Thailand Relations*, 57.

17 Kiatpongsan, *The EU - Thailand Relations*, 58.

getirdiği yakınlık veya uzaklık algıları ile; kabul görme, sembolik meşruiyet ve statü sahibi olma hedefleriyle sosyal etkileşime geçtikleri bir irtibat formu olduğu savları ile dikkat çekmektedir.¹⁸ Yeni iki-taraflılığın kimlik oluşumuna katkısı olan bir dış politika yönelimi olduğu ise, İnşacılık çerçevesinde ele alınan diğer bir savdır. Öyle ki, çözülememiş, köklü bir anlaşmazlık bulunmayan iki aktör arasında özneler arası bilgi ve algılar, iki-taraflılık çerçevesinde norm ve kurallar oluşmasını sağlayabilir ve iş birliği zemininde kimlik oluşumunu/dönüşümünü teşvik edebilir. Bunun bir yan ürünü ise, ilgili iki aktörün kimlik oluşumu/dönüşümü süreçlerinde birbirlerine atfettikleri, muhtemelen olumlu yeni roller olacaktır.¹⁹

Kavramın uygulamasının dünyada belirgin olarak gözlemlenebildiği ikili örnekler ise oldukça çeşitlidir. Örneğin, Japonya'nın dış politikasında eski düşmanı ABD ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında benimsediği iki-taraflılık, dış politikasının tamamını şekillendirmiş, o kadar ki "Japon dış politikası", Soğuk Savaş'ta tamamen Japonya'nın ABD ile olan ilişkileri ile eşanlamlı olmuştur. Devletin tüm alanlardaki ilişkilerinin anlaşmalarla ABD'ye tevdi edilmiş olması anlamına gelen, Takashi Inoguchi'nin tabiriyle, "iki-taraflılık her şeyden üstündür" durumunu ortaya çıkarmıştır.²⁰ Soğuk Savaş sonrası ise, söz konusu iki taraflılığın pekiştiği, ancak kimi çok-taraflılık girişimlerinin de doğduğu bir dönemdir.²¹ Keza Pakistan; bağımsızlığını kazandıktan sonra iki-taraflılığı, başta küresel güçler, Asyalı devletler ve İslam dünyası devletleri gibi çok sayıda aktöre yönelik uygulamasıyla tanınan bir devlettir.²² İki-taraflılığı belirgin olarak benimsemiş olan bir diğer aktör Hindistan'ın iki-taraflılığa dair tercihlerinin, Çin, Pakistan, Rusya, ABD, İran, AB, Fransa

18 Ulrich Sedelmeier, "Collective Identity," *Contemporary European Foreign Policy* içinde, (der.) Walter Carlsneas, Helene Sjursen ve Brian White (London: SAGE Publications, 2004), 123-140; Michael Barnett, "Social Constructivism," *The Globalizations of World Politics – An Introduction to International Relations* içinde, (der.) John Baylis ve Steve Smith, (Oxford: Oxford University Press, 2005), 251-270; Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 61-62.

19 Charles D. Bolton, "Behavior, Experience, and Relationships: A Symbolic Interactionist Point of View," *American Journal of Sociology* 64, no. 1 (1958): 54; Sheldon Stryker, *Symbolic Interaction: A Social Structural Version* (Menlo Park: Benjamin and Cummings, 1980); Derek Layder, "Symbolic Interaction: A Social Structural Version by Sheldon Stryker," *The British Journal of Sociology* 33, no. 3 (1982): 445-446; Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 61-62.

20 Takashi Inoguchi, "Japan: Bilateralism at Any Cost?" *The Uses of Institutions: The U.S., Japan, and Governance in East Asia* içinde, (der.) G. John Ikenberry ve Takashi Inoguchi (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 53, 55, 61.

21 Kuniko Ashizawa, "Japan's Approach toward Asian Regional Security: From 'Hub-and-Spoke' Bilateralism to 'Multi-tiered'," *The Pacific Review* 16, no. 3 (2003): 361-382; Suresh Nanwani, "Belt and Road Initiative: Responses from Japan and India – Bilateralism, Multilateralism and Collaborations," *Global Policy* 10, no. 2 (2019): 284-289; Christopher W. Hughes ve Akiko Fukushima, "U.S. - Japan Security Relations: Toward Bilateralism Plus?," *Beyond Bilateralism: U.S.-Japan Relations in the New Asia-Pacific* içinde, (der.) Ellis S. Krauss ve T. J. Pempel (Stanford: Stanford University Press, 2004), 55-86.

22 Zulfikar Ali Bhutto, "Bilateralism: New Directions," *Pakistan Horizon* 29, no. 4 (1976): 3-59.

olduğu görülmektedir.²³ Almanya ve Fransa arasında İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan iki-tarafılığın ve bu iki-tarafılıktan doğan Avrupa Birliği'nin (AB) de bu bağlamda anılması gereklidir.²⁴ AB, uluslar-üstü bir yapı olarak, tercih ettiği kimi dış devletler ile özel iki-tarafılı ilişkiler sürdürebilmektedir. Bu strateji zaman zaman AB dönem başkanlıklarının inisiyatifleriyle olabilirken, zaman zaman daha genel bir mutabakat ile oluşabilmektedir. Latin Amerika devletleri, AB'nin diğer bölgeler meyanında iki-tarafılı yaklaşımla ilişkilerini devam ettirdiği bölge olarak önde gelmektedir. 2000'lerin ortalarında başlatılmış olan Avrupa Komşuluk Politikası'nın kapsamı da iki-tarafılılık barındıran bir yaklaşımı haizdir.²⁵ Daha önce Japonya ile yerleşik iki-tarafılığının olduğu belirtilmiş olan ABD'nin diğer Doğu Asya aktörleriyle de önemli iki-tarafılığın söz konusudur.²⁶ Kendine özgü bir aktör olan Çin'in iki-tarafılığın, daha çok küresel güçler, Japonya, Güney Kore ile olan ilişkilerle karakterize olmaktadır. Bununla birlikte, devletin tüm dünya ekonomilerine üst düzeyde sirayet etmiş olması hasebiyle kendine özgü geniş çaplı bir iki-tarafılılık geliştirdiği belirtilmelidir.²⁷ Rusya'nın her ne kadar küresel ekonomik ve güvenlik ilişkileri olsa da, özellikle Doğu Asya, Latin Amerika ve Orta Doğu'da da iki-tarafılığının eskiye dayanan bağları bulunmaktadır.²⁸ İlgili yazında, çeşitli coğrafyalara dair yer verilen bu örnekler

23 Kanti Bajpai, "Narendra Modi's Pakistan and China Policy: Assertive Bilateral Diplomacy, Active Coalition Diplomacy," *International Affairs* 93, no. 1 (2017): 69-91; Jean-Luc Racine, "The Indo-French Strategic Dialogue: Bilateralism and World Perceptions," *Journal of Strategic Studies* 25, no. 4 (2002): 157-191; Swaran Singh, "Paradigm Shift in India-China Relations: From Bilateralism to Multilateralism," *Journal of International Affairs* 64, no. 2 (2011): 155-168.

24 Ulrich Krotz ve Joachim Schild, *Shaping Europe: France, Germany, and Embedded Bilateralism from the Elysée Treaty to Twenty-First Century Politics* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

25 Alberto Heimler, "Competititon Policy as a Tool of EU Foreign Policy: Multilateralism, Bilateralism, and Soft Convergence," *Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World* içinde, (der.) Federiga Bindi (Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2010), 82-98; Philomena Murray, "Regionalism, Interregionalism, and Bilateralism: The EU and the Asia-Pacific," *Foreign Policy of the European Union* içinde, 253-262; Laia Mestres, "Bilateralism in the Spanish Presidencies of the Council of the European Union: Alliances for the Development of European Foreign Policy," *International Journal of Iberian Studies* 28, no. 2-3 (2015): 177-189; Katharina Luise Meissner, "Resorting to Bilateralism: The EU, MERCOSUR, and the Strategic Partnership with Brazil," *Journal of European Integration* 40, no. 1 (2018): 51-66; Sebastian Santander, "EU-LAC Relations: From Interregionalism to Selective Bilateralism?," *The European Union and the Rise of Regionalism: Source of Inspiration and Active Promoter* içinde, (der.) Christian Franck, Jean-Christophe Defraigne ve Virginie de Monriamé (Brussels: Bruylant, 2009), 263-272; Alexander Mattelaer, "The Resurgence of Bilateral Diplomacy in Europe," *Egmont Paper* 104 (Brussels: Egmont – Royal Institute for International Relations, 2019): 1-17.

26 Victor D. Cha, "The Dilemma of Regional Security in East Asia: Multilateralism versus Bilateralism," *Regional Conflict Management* içinde, (der.) Paul F. Diehl ve Joseph Leggold (Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2003), 104-122.

27 Muhui Zhang, "Proceeding Hardship: The Trilateralism-Bilateralism Nexus and the Institutional Evolution of China-Japan-South Korea Trilateralism," *The Pacific Review* 31, no. 1 (2018): 57-75; Shaun Breslin, *China and the Global Political Economy* (New York: Palgrave Macmillan, 2007); özellikle "Beyond Bilateralism: What the Statistics Don't Tell Us" başlıklı 4'üncü bölüme bakınız.

28 Mikhail A. Molchanov, *Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy* (Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2015). Bu kitabın özellikle "Russia and Its Partners: Bilateralism, Globalization, Regionalism" başlıklı 4'üncü bölümüne bakınız.

ve daha fazlasından ibaret iki-taraflılık araştırmalarına karşın; mevcut çalışma konusu Güney Kafkasya’da genel olarak iki-taraflılığı, özel olarak ise Ermenistan - Gürcistan iki-taraflılığını kavramsal veya kuramsal olarak inceleyen çalışmaların yetersizliği söz konusudur. Bu bağlamda, müteakip bölümde, önce söz konusu ikili ilişkilerin tarihçesine kısaca yer verilmekte, ardından da kapsamı değerlendirilmektedir.

2. Ermenistan - Gürcistan İlişkilerinin Kısa Tarihçesi

Yüzyıllar boyunca büyük imparatorluklar arasında bulunmalarından ötürü tarihi ve coğrafi açıdan yakın yaşamış olan Ermenistan’la Gürcistan’ın ikili ilişkileri çoğunlukla özünde çatışmacı olmayan bir zeminde şekillenmiştir. Ermenistan, 27 Temmuz 1991’de Gürcistan’ı resmen tanıyan ilk devlet olmuştur. İki devlet, ilk önemli anlaşmalarını 13 Aralık 1991’de imzalayarak ekonomi, kültür ve bilimde iş birliği kararı almışlardır. Bunu, 19 Mayıs 1993’te Dostluk, İş birliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması izlemiş, ayrıca sırasıyla hukuki işbirliğine ve askeri güvenliğe ilişkin iki ayrı dostluk ve işbirliği anlaşması sırasıyla 1996 ve 2001’de düzenlenmiş ve imzalanmıştır.²⁹

Karabağ Savaşı (1992-1994) sırasında Ermenistan, ulaşım hatları açısından kuzeye açılımı olan Gürcistan’a oldukça bağımlı hale gelmiş; ancak Gürcistan’ın kendi iç güvenlik ve ayrılıkçı sorunlarından olumsuz etkilenmiştir. 1997’de Gürcistan eski devlet başkanı Eduard şevardnadze’nin Ermenistan’a gerçekleştirdiği ziyarette, Ermeni mevkidaşı Levon Ter Petrosyan iki devlet arasında siyasi bir sorun olmadığına vurgu yapmış; aynı söylem Ter Petrosyan’ın halefi Robert Koçaryan’ın şevardnadze ile 1998’deki görüşmesinde de gözlemlenmiştir.³⁰

İki devlet başkanı, 2001 yılındaki görüşmelerinde, birbirlerinin çıkarlarına hanel getirebilecek ittifaklara girmeyeceklerini taahhüt etmişler, Gürcü lider ülkesinin Güney Kafkasya’da bir “Berlin Duvarı” inşa edebilecek hiçbir projeye dâhil olmayacağını belirtmiştir.³¹ Bu beyanatın arkasındaki saik, Gürcistan’ın ittifaklarının ve ilişkilerinin (ABD, Türkiye, Azerbaycan), Ermenistan’la olan ilişkilerine zarar vermeyeceği ve bölgede iki devleti birbirinden uzaklaştırmayacağı teminatını vermektir. Hatta iki devlet, askeri işbirliği olasılıklarını müzakere etmeyi planlamaktayken, 2004’ten itibaren Gürcistan yeni lideri Mihail Saakaşvili’nin batıyla güçlü bir ittifaka girmesi

29 Tiffany G. Petros, “Evolution of Armenia’s Foreign Policy,” *Armenian International Policy Research*, Working Paper no.03/13 (2003): 11-12.

30 Petros, “Evolution of Armenia’s Foreign Policy,” 12.

31 Petros, “Evolution of Armenia’s Foreign Policy,” 12.

ancak Ermenistan’ın Rusya ile çok yakın bir ilişki içerisinde olması, iki ülke ilişkilerinde farklı küresel güçlerle ittifak kurulmuş olmasından dolayı nispeten zorlayıcı bir süreç başlatmıştır. Gürcistan, 2013’ten itibaren Batı ve Rusya’yla ilişkileri daha dengeli bir çizgide sürdürmeye çalışmakta, Ermenistan’ın Rusya’ya bağımlılığında ise herhangi bir değişiklik görülmemektedir.³² Ermenistan’daki 2018 Devrimi’nden bu yana, iki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

3. Ermenistan – Gürcistan İlişkilerinde İki-Tarafllılığın Aramak

Thomas Renard’ın, iki-tarafllılığın, bölgesellik veya çok-tarafllılık etkisiz olduğunda ya da hiç bulunmadığında oluştuğu savının,³³ Güney Kafkasya’nın iki aktörü olan Ermenistan ve Gürcistan’ın ilişkilerinin özünü açıklayıcı nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, Güney Kafkasya, 1991 sonrasında köklü ve çözülememiş çatışma ve anlaşmazlıklarla beliren bir jeopolitik yansıtmaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yine sıcak çatışma çıkmasına sebebiyet verebilecek Karabağ sorunu ile Gürcistan’dan bağımsızlığını ilan etmiş olan Abhazy ve Güney Osetya’ya ilişkin sorunlar, kronik ve riskli etnik ve toprak anlaşmazlıkları barındırmaktadır. Bu sebeple üç bölgesel aktör arasında yerleşik bir iş birliği ve barışçıl bölgeselliğin gerçekleşmesi mümkün olamamıştır. Bu durumun uzantıları olarak, Ermenistan’ın Azerbaycan ile diplomatik ilişkileri bulunmamakta; sınırları ise halen kapalı durumdadır. Gürcistan ise, Ermenistan’ın diplomatik ve sınır ilişkileri olmayan Azerbaycan (ve Türkiye) ile çeşitli alanlarda stratejik iş birliğine sahiptir. Ermenistan ve Gürcistan’ın birbirleriyle ilişkilerinde kararlar, Renard’ın genel olarak betimlediği üzere, bölgesellik zemini mevcut olmadığından dolayı, bölgesellik – iki-tarafllılık spektrumunda, ibrenin iki-tarafllılığa kayması sonucunu doğurmuştur.³⁴

Bu zeminde, iki devlet arasında, bileşenleri bugüne değin fazla değişiklik arz etmeyen, kapsamı ilerleyen bölümlerde ele alınacak olan, kendine özgü bir iki-tarafllılık vuku bulmuştur. Söz konusu iki-tarafllılığın; ekonomi, ticaret, ulaşım ve taşıma hatları, azınlıklar gibi düşük politika (*low politics*) konularında olduğu gibi, kronikleşmiş ayrılıkçı sorunlar gibi yüksek politika (*high politics*) konularında da değişken bağlamlarda gözlemlendiği değerlendirilmektedir.

32 “Armenia and Georgia: Resilient Relationship,” Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi (2017), 15 Aralık 2017, <http://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenia-georgia-resilient-relationship>.

33 Renard, “Partnerships for Effective Multilateralism?” 22.

34 Renard, “Partnerships for Effective Multilateralism?” 23.

3.1. Ekonomi – Ticaret – Sevkiyat Hattı

İki aktör arasındaki ilişkilerin tamamı üzerinde belirleyici rolü ve etkisi olmasa da, bölgede Ermenistan'ın Gürcistan'la olan ticareti, iki-taraflılık zemininde gerçekleşen bir faaliyet alanıdır. Liberal yaklaşım bağlamında yukarıda, piyasa mantığıyla şekillenen iki aktör arasındaki iki-taraflılığın belirli konu, ürün ve kar maksimizasyonu odaklı olduğu savına değinilmişti. Bu iki-taraflılık, geçici veya bahse konu Ermenistan - Gürcistan ilişkilerinde görüldüğü üzere kalıcı olabilen, makul düzeyli bir mütekabiliyeti haiz ve yine Liberalizm'in öngördüğü üzere her iki aktörün çok gelişmemiş iç pazarlarının iyileştirilmesine katkı sağlama olasılığı olan bir iki-taraflılıktır. Bu savlar, aşağıdaki tabloda sunulan verilerle birlikte değerlendirildiğinde, Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da esas ticari ortağının Gürcistan olduğu anlaşılmaktadır.

Ülke	Ortak Adı	Yıl	Ticari İşlem	Ürün Grubu	İhracat (ABD\$ Bin)	İthalat (ABD\$ Bin)
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Tüm mallar	144931,92	87263,53
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Üretim malları	3063,23	948,01
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Tüketim malları	31808,19	38400,43
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Ara mallar	13879,99	40441,27
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Hammadde	96180,51	7473,58
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Hayvan	598,33	1374,07
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Kimyasallar	4565,56	20215,59
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Gıda Ürünleri	24759,71	24688,81
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Yakıtlar	6403,83	14022,22
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Deri	410,69	0,6
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Makine ve elektronik ürünler	2487,47	1473,66
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Metal	847,28	3202,72
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Mineraller	86922,8	4443,01
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Muhtelif	1378,43	892,76
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Kauçuk ve plastik	5176,7	1520,77
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Değerli taş ve cam	7962,15	3975,41
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Tekstil ve konfeksiyon	318,36	57,2
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Ulaşım	244,5	147,52
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Sebze	2176,51	6079,78
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Ahşap	607,56	5169,41

Tablo 1: Ermenistan'ın Gürcistan ile Ticaretinde Ürün, İthalat ve İhracat Verileri³⁵

35 "Armenia Product Exports and Imports from Georgia 2017," *World Bank*, Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2017/TradeFlow/EXPIMP/Partner/GE/Product/All-Groups#>.

İki-tarafılığın en önemli bileşeni olan ticarete, Ermenistan mevcut ticari hacmin artırılmasını hedeflemektedir. İki devlet arasında 2017 yılı ticari hacmi 250 milyon ABD Doları'na ulaşmıştır ve bu veri Ermenistan'ın dış ticaretinde % 4'lük bir pay anlamına gelmektedir.³⁶ Kasım 2018 sonu itibarıyla iki devlet arasındaki ticaret hacmi yaklaşık 581 milyon ABD Doları'na ulaşmıştır, ancak iki taraf bu oranın bir milyar ABD Doları'na ulaştırılmasını hedeflemektedir.³⁷ Ermenistan ve Gürcistan, küresel düzeyde birbirlerinin bir numaralı ticari ortağı değildir, ancak aralarında Güney Kafkasya düzeyinde bu alanda iki-tarafılık oluşmuş olması, iki devletin sadece Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzalamış olmasından dahi anlaşılabilir. Ayrıca, 11 Kasım 1998'de yürürlüğe giren bu STA'nın Ermenistan'ın bölgedeki tek STA'sı olduğunun altını çizmek gereklidir.³⁸ Keza, Ermenistan'ın Rusya-güdümlü Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üyesi olması, Gürcistan'ın da AB ile imzaladığı bir ticaret anlaşmasının olmasının ticari açıdan sunduğu fırsatların, bu bağlantılar aracılığıyla, iki aktörün kendi pazarlarına ulaşacak mallara ve hizmetlere erişim fırsatı anlamına geldiği belirtilmelidir. Farklı ekonomik ittifaklarda konumlanmış olmalarına karşın, faydacı bir yaklaşımla ortaklıklar ile iki tarafın da fayda sağlama olasılığı bulunmaktadır. Bunun sonucunda, yalnızca ticari hacim artmayacak, yatırım akışı ve iş ortaklıklarının artması beklenecektir. Öte yandan, özel ekonomik alanlar yaratmanın, turizmde işbirliğini ve sınırı ötesi ticareti teşvik etmenin iki-tarafılığa katkısının olacağı aşikârdır.³⁹

2018'de yönetime geldikten sonra ilk resmi ziyareti Gürcistan'a gerçekleştiren Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, "Gürcistan'la ilişkilerin Ermenistan için her zaman özel bir yeri olduğunu, ikili ilişkilerin geliştirilmesi için gazeteci, milletvekili olarak her zaman gereken her şeyi yaptığımı ve şimdi başbakan olarak yapmaya devam edeceğimi" ifade ederken, iki devlet ve halk arasında her zaman var olan iyi ilişkilerin geliştirilmesinin ekonomi ve ticarete

36 Norik Gasparyan, "Armenia-Georgia: Political Will and Deepening Economic Relations," *EVN Report*, 5 Aralık 2018, <https://www.evnreport.com/politics/armenia-georgia-political-will-and-deepening-economic-relations>.

37 "Georgia PM Uncovers Details of His Meeting with Pashinyan," *News.am*, 18 Ocak 2019, <https://news.am/eng/print/news/491412.html>.

38 Mikayel Hovhannisyanyan, "Role of the Civil Society in Ensuring Accountable Border and Customs Services in Armenia and Supporting SMEs in International Trade," *Addressing Security Risks at the Ukrainian Border Through Best Practices on Good Governance* içinde, (der.) Rafal Keşek, Maxim Boroda ve Ziemowit Józwiak (Amsterdam: IOS Press BV, 2016), 120; "Regional Trade Agreements Database," *World Trade Organization*, erişim tarihi: 27 Haziran 2019, <http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=82>; Arsen Kharatyan, "Armenian-Georgian Multi-Track Diplomacy is a Must," *Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi*, 15 Aralık 2017, <https://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenian-georgian-multi-track-diplomacy-must>.

39 "Armenia and Georgia: Resilient Relationship"; "Georgian President Zurabishvili Discusses Development of Cooperation with Armenian Prime Minister," *Agenda.ge*, 13 Mart 2019, <http://agenda.ge/en/news/2019/700>; "Pashinyan Praises Armenia-Georgia Relations," *Asbarez*, 10 Eylül 2018, <http://asbarez.com/174874/pashinyan-praises-armenia-georgia-relations>.

somut yansımalarını görmeyi umut ettiğini” de eklemiştir.⁴⁰ Esasen ekonomik ve ticari ilişkilere ivme kazandırmayı amaçlayan bu ziyarette, ikili ekonomik komisyonun faaliyetlerine yeniden başlama kararı alındığı da belirtilmelidir.

Ayrıca, bu iki taraflılık, Ermenistan’ın dış ticaretinin % 70’ten fazlasının Gürcistan üzerinden yapılması ile gerçekleşebilmektedir. Ermenistan’ı Rusya’ya bağlayan tek karayolu, Gürcistan’dan geçen, hava ve yol koşulları nedeniyle aksamalar yaratan Lars - Kazbek (Erivan - Tiflis - Vladikavkaz hattı) noktasıdır.⁴¹ Gürcistan ve Rusya arasında 2011’de, Abhazya ve Güney Osetya üzerinden; denetimi tarafsız bir İsviçre firmasına verilmek üzere, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan arasında sevkiyat hatları açmak amacıyla bir anlaşma imzalanmış ancak anlaşmazlıklar nedeniyle hayata geçirilememiştir.⁴² Ancak, 2016’da Daryal Geçidi’nde Terek Nehri’nin taşması sonucunda Gürcistan - Rusya hattında büyük hasar oluştuğunda alternatif yol arayışı hızlanmış, Rusya ve Gürcistan’la, Güney Osetya üzerinden geçen hattın geçici olarak kullanılması görüşülse de, sonuç alınamamıştır. Sebebi, Gürcistan’da “Gürcistan’ın İşgal Edilmiş Topraklarına İlişkin Kanun” uyarınca, mücbir sebep durumlarında “işgal edilmiş topraklar” üzerinden kargo sevkiyatının, şayet kargonun niteliği nötr ise mümkün olacağı hükmünün bulunması, ancak Rusya’nın bu hükme uygun olacak şekilde bir kargo sevkiyatı yaklaşımı sunmamış olmasıdır. Abhazya üzerinden demiryoluyla sevkiyat seçeneği ise Gürcistan için masraflı olma ihtimali, Gürcistan’da toplumsal rahatsızlık yaratma olasılığı, Ermenistan’ın Abhazya’yı *de facto* tanıdığı şeklinde yorumlanması olasılığı ve Rusya’nın Abhazya ve Güney Osetya’yı korumaktan vazgeçtiği algısı oluşturma olasılığı nedeniyle sürüncemede kalmıştır.⁴³ Ermenistan ve Gürcistan arasında, sınırlı kapasite sağlasa da, mevcut sevkiyat hattı, yalnızca iki devletin hükümlerine bağlı işlediğinden herhangi bir siyasi sorun bulunmamakta ve ekonomik ve ticari iki-taraflılığın yerleşik bileşeni olarak geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, hat çeşitlendirmesi meselesi Rusya, Abhazya ve Güney Osetya’yı da dâhil ettiğinden, Ermenistan - Gürcistan iki-taraflılığının pekiştirilmesi doğal olarak engellenmiş olmaktadır.

40 “Nikol Pashinyan: There Are No Unsolvble Issues Between Georgia and Armenia,” *Jam News*, 30 Mayıs 2018, <https://jam-news.net/nikol-pashinyan-there-are-no-unsolvble-issues-between-georgia-and-armenia>; Alexander Markarov, “Armenia’s Foreign Policy Priorities – Are There Any Major Changes Following the Spring 2018 Political Transformation?,” *Caucasus Analytical Digest*, no. 104 (2018): 4; Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Lanham, Boulder, New York, London: Rowman and Littlefield, 2016), 8-10.

41 Johnny Melikyan, “Georgia Looks West, Armenia East,” *OpenDemocracy.net*, 3 Eylül 2014, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/georgia-looks-west-armenia-east-eu-cu-nato/>.

42 Giorgi Menabde, “Abkhazia and South Ossetia ‘Block’ Transit Agreement Between Russia and Georgia,” *Jamestown.org*, 22 Şubat 2019, <https://jamestown.org/program/abkhazia-and-south-ossetia-block-transit-agreement-between-russia-and-georgia/>.

43 Gasparyan, “Armenia-Georgia”.

Bu noktada, Ermenistan - Gürcistan ekonomik ve ticari ilişkilerindeki iki-tarafllılığın, John Gerard Ruggie’nin⁴⁴ belirli bir alanda (ekonomi ve ticaret) belirli mukabele (*quid pro quo*) temelinde değerlendirdiği iki-tarafllılıkla örtüştüğünü belirtmek mümkündür. İlgili alandaki söz konusu iki-tarafllılık, (1) çalışma konusu ikili derin güç asimetrisi yansıtmadığından, bir tarafın diğeri üzerinde tahakküm kurması gibi bir risk barındırmamakta, (2) Ermenistan için önemi aşikâr olan Ermenistan – Rusya ekonomik/ticari ilişkilerini tehdit etmemekte, (3) Gürcistan – Azerbaycan iki-tarafllılığının aksine, stratejik düzeyde kurumsallaşmış olmadığından, Güney Kafkasya’da bir tehdit teşkil etmemekte ve (4) Güney Kafkasya’da güç asimetrilerini artırıcı etkisi bulunmamaktadır. Özetle, bu alandaki iki-tarafllılık, iki devlet için önemli olmasına karşın, Güney Kafkasya bölgesini ne parçalayıcı ne de birleştirici etkiye sahiptir.

3.2. Kendi Kaderini Tayin mi, Toprak Bütünlüğü Mü? Karabağ, Abhazya, Güney Osetya

Pempel’in⁴⁵ iki aktörün kimi alanlarda, belirli bazı özel durumlardan ötürü başka aktörlere kesinlikle göstermedikleri özel muamele veya ayrıcalıkları birbirlerine göstermeleri olarak tanımladığı iki-tarafllılığın, Ermenistan ve Gürcistan’ın 1991 sonrasında en önemli sorunları olan etnik ve toprak sorunlarına ilişkin temkinli stratejilerinde açıkça görüldüğü belirtilmelidir. Ermenistan Karabağ’da kendi kaderini tayin ilkesini desteklerken, Gürcistan’ın Abhazya ve Güney Osetya sorunlarına dair toprak bütünlüğü ilkesini benimsemiştir. Ancak birbirlerinin ayrılıkçı sorunlarına yaklaşımlarında, Ermenistan Abhazya ve Güney Osetya’nın bağımsızlık ilanlarını tanımamış; Gürcistan da Karabağ konusunda tarafsız kalmıştır.⁴⁶

Bu farklılıklar, iki devletin BM’nin anılan sorunlara ilişkin kararlarında muadil oy kullanmalarına neden olmuştur; ancak bir başka bağımsızlık vakası olan Kosova’nın bağımsızlığının uluslararası hukuka uygunluğunun BM’de oylanmasında her iki devlet de çekimser oy kullanmıştır. Bu strateji, birbirlerinin ayrılıkçı sorunlarını ayrı, bölge dışındaki ayrılıkçı sorunları ayrı gördükleri ve toprak bütünlüğünü veya kendi kaderini tayin hakkını benimseyen geniş küresel bloklara dâhil olmadıkları mesajını birbirlerine vermektedir. Diğeri bir ifadeyle, Güney Kafkasya’da iki devleti de etkileyen

---

44 John Gerard Ruggie, “Multilateralism: The Anatomy of an Institution,” *International Organization* 46, no. 3 (1992): 561-598.

45 Pempel, “Challenges to Bilateralism.”

46 Sergey Minasyan, “New Challenges and Opportunities For Armenia and Georgia in the Context of Regional Security,” *Friedrich Ebert Stiftung* (2015), 5.

ayrılıkçı sorunların nevi şahsına münhasır sorunlar olduğu ve dünyadaki diğer ayrılıkçı sorunlarla aynı kefedeki değerlendirilmemesi gerektiği mesajı verilmektedir. 2008’de Ermenistan’ın Kosova’yı tanıma konusunda çekimser oy kullanmış olması bunu teyit etmektedir.⁴⁷

Karabağ Savaşı’ndan (1992-1994) beri benimsenen bu -tabir caizse- özel iki-tarafılık, 2-5 Nisan 2016’daki “4 Gün Savaşı”nda da gözlemlenmiştir. Tiflis yönetimi, 2 Nisan 2016’da çatışma haberleri alındıktan sonra, acil toplantı ve çatışan taraflarla irtibat gerçekleştirilmesine rağmen, ivedi açıklamalarda bulunmamış; ancak belli bir süre geçtikten sonra çatışmaya son verilmesi ve itidal çağrısı yapmış; çatışmanın sona erdirilmesinden dolayı büyük bir memnuniyet duymuştur.

Bu davranışın ardında iki devletin ayrılıkçı sorunlarına dair stratejilerinin belkemiğini oluşturan sebepler şunlardır: (1) Gürcistan, hem Ermenistan hem de Azerbaycan’ın sevkıyat koridoru olduğundan, bu devletleri dengeleyici politika sergilemesi gerekmiş ve yine tarafsız kalmıştır; iki devletin ekonomik/ticari ilişkilerinin sürdürülmesi gereği önem arz etmiştir; (2) Azerbaycan’dan başlayan Bakü - Tiflis - Ceyhan’ın zarar görmesi ve dolayısıyla Gürcistan’ın zarar görmesi olasılığından endişe edilmiştir; (3) yıkıcı 2008 Gürcistan - Rusya Savaşı’ndan sonra yeniden bir savaş olasılığı yeterince tehlike arz etmiştir; (4) bu çatışmanın Gürcistan’daki Ermeni ve Azerbaycan azınlığı üzerinde infial etkisi yaratması ve çatışmanın bir uzantısının böylelikle Gürcistan’a sıçraması olasılığı doğmuştur; (5) Gürcistan açısından olası bir mülteci sorunu, beraberinde insani yardım ve arabuluculuk gibi konular gündeme gelmiştir ve nihayetinde kendi toprak bütünlüğünü savunan Gürcistan, bu çatışmada tarafsız kalmayı tercih etmiştir⁴⁸ ve (6) Ermenistan’a destek için Rusya’nın dâhil olması olasılığı ise belki de bunlardan daha büyük tehlike arz etmiştir. Zira böyle bir durumda, Rusya; Abhazya ve Güney Osetya’daki askeri unsurlarının geçişi için Gürcistan’ın kara ve hava sahasını kullanmayı talep edebilir, Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü’nü (KGAÖ) baskı unsuru olarak devreye sokabilir ve belki de en vahimi Karabağ’a asker konuşlandırabilirdi.⁴⁹

47 Tamar Patarai, “In Search of the New Opportunities for Armenian – Georgian Cooperation within the Global Security Framework,” *Armenia and Georgia in the Context of Current Political Developments*, 25-26.

48 Tornike Zurabashvili, “Georgia: Fearing the Worst from the Karabakh Flare-up,” *European Council on Foreign Relations*, 12 Nisan 2016, https://www.ecfr.eu/article/commentary_georgia_fearing_the_worst_from_the_karabakh_flare_up6087.

49 Richard Giragosian, “War in Nagorno-Karabakh: What Would It Mean for Georgia?” *Georgian Institute of Politics*, 30 Mart 2017, <http://gip.ge/the-risk-of-renewed-hostilities-over-nagorno-karabakh-and-implications-for-georgian-security/>.

Bu tehditler dikkate alındığında, 2016’daki çatışmanın dört gün gibi kısa bir sürede sona erdirilmesi Gürcistan üzerinde en az çatışan taraflar kadar rahatlatıcı etki yapmıştır.

Söz konusu toprak çatışmasına dair Gürcistan’ın tarafsızlığını korumasını zorunlu kılan gerekçelerin Rusya ve bölge kaynaklı olduğu, yeni olmadığı ve gelecekte de değişme olasılığının düşük olduğu ifade edilmelidir. Gürcistan’ın bölgede sevkiyat hattı işlevinin olması, hem Ermenistan hem de Azerbaycan’la (ve dolayısıyla Türkiye ile) ekonomik ve ticari bağlarının muhafaza edilmesi zorunluluğu, Rusya’nın Ermenistan’da her an başvurabileceği askeri üssünün bulunması, iç düzenin muhafazası bakımından Karabağ sorununun Gürcistan’daki Ermeni ve Azerbaycan azınlıklarına yansımaması gerekliliği; Tiflis’in tarafsızlığının bileşenleri ve dolayısıyla Karabağ konusunda Ermenistan – Gürcistan iki-taraflılığının temel taşlarıdır.

Tarafsızlığı merkeze yerleştiren bu özel iki-taraflılığın zaman zaman pürüzlere maruz kaldığının görülebilmesi bakımından; bağlayıcılığı olmayan, yarattığı etki ve bağlamı açısından en iyimser yaklaşımla gaf olarak tabir edilebilecek nadir gelişmeleri de değinmekte fayda vardır.

Örneğin Gürcistan’ın, 2011’de Karabağ’daki yerel seçimlerin hukuk dışı olduğu yönünde beyanatı üzerine Ermenistan ve Gürcistan arasında kısa gerginlik yaşanmıştır.⁵⁰

2015 yılında, Ermenistan Parlamentosu’nun Başkanı Galust Sahakyan ile Güney Osetya Parlamentosu Başkanı Anatoli Bibilov’un Karabağ’da bir görüşme yapmaları sonucunda Ermenistan - Gürcistan ilişkilerinde gerginlik oluşmuştur. Bunun üzerine Ermenistan bu görüşmenin gayri resmi ve özel ziyaret olduğunu ve Gürcistan’ın toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu açıklamasına rağmen, Gürcistan Karabağ’daki görüşmenin geleneksel dostane ilişkilerle çeliştiğini bildirmiştir.⁵¹

Ocak 2019’da, önceden Karabağ’da savaşmış ve hayatını kaybetmiş olan Mihayl Avagyan’ın Ahılkelek’te (yerel yöneticiler, Gürcü milletvekilleri ve Tiflis’teki Ermenistan büyükelçisinin de katıldığı) bir törenle büstünün restore edilerek açılması; Gürcistan’da, Azerbaycan’da ve Azerbaycan diasporasında

---

50 Alexander Markarov, Narek S. Galstyan ve Grigor Hayrapetyan, “The Main Dimensions and Issues of Armenia’s Foreign Security Policy,” *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia* içinde, (der.) Kornely Kakachia ve Alexander Markarov (Tbilisi: Publishing House Universal, 2016), 119.

51 “Georgia - Armenia Row Brewing Over Contacts With Separatists,” *Democracy & Freedom Watch*, 5 Mayıs 2015, <https://dfwatch.net/georgia-armenia-row-brewing-over-contacts-with-separatists-35512>.

büyük rahatsızlık yaratmış ve Gürcistan'ın Karabağ'a dair tarafsızlığını ihlal ettiği tartışmasını doğurmuştur.⁵²

Şubat ve Mart 2019'da sırasıyla Bakü ve Erivan'daki ziyaretlerinde Gürcistan Cumhurbaşkanı Salome Zurabişvili'nin Gürcistan - Abhazya ve Karabağ sorunlarının temelinde "işgal" olduğunu beyan etmesi de bu konulara dair tarafsızlığı ihlal edildiği yorumlarını beraberinde getirmiştir.⁵³

Gürcü milletvekili Mariam Jashi'nin Şubat 2019'da "Azerbaycan'daki Gürcülerin ne zaman Gürcistan'daki Azerbaycanlıların haklarına sahip olacaklarına" dair, etnik ayrımcılık yansıttığı iddia edilen açıklamaları da tepki toplamıştır.⁵⁴

Söz konusu davranışların genel devlet politikasını yansıtmadığı, bireysel düzeyde kaldığı ve karar alıcılara atfedilecek istisnai örnekler olduğu bilinmektedir. Ancak bununla birlikte bu örnekler olgunlaşmamış ve tutarsız bir karar verme süreci algısı yaratmaktadır.

Diğer taraftan, Ermenistan yönetimi, Ağustos 2008 Savaşı'nın ardından Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımayacağını, bununla birlikte iki bölge halkının kendi kaderini tayin hakkını desteklediğini; savaş sonrası dönemde de Rusya, Batı ve başat bölgesel aktörlerle iyi ilişkiler sürdürmeye gayret edeceklerini ilan etmiştir. Ermenistan; Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımamasının sebebinin Kosova'yı tanımamasıyla aynı sebep olduğunu ve Karabağ'ı resmen tanımadığı müddetçe benzer durumda olan başka oluşumları da tanımayacağını ifade etmiştir. Tanımama kararı, yukarıda belirtilmiş olan özel iki-tarflılık bağlamında aynı sebeplere dayanmaktadır. Belki de bu sebeplerden en etkili olanının savaş zamanında Gürcistan üzerinden sevkiyatın tamamen durmuş olması ve Ermenistan'ın ekonomik ve ticari açıdan zarar görmüş olmasıdır.

Türkiye ve Azerbaycan sınırları kapalı olan Ermenistan'ın, Rusya'ya tek açılımı olan Gürcistan'ın çıkarlarına aykırı olacak şekilde Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıması doğal olarak olasılık dışı kalmıştır. Ancak dönemin Ermenistan lideri Serj Sarkisyan: "Kosova'nın, hatta Abhazya ve Güney

52 "Azerbaijanis Demonstrate near Tbilisi Parliament in Protest of Bust of Armenian Combatant," *Jam News*, 9 Şubat 2019, <https://jam-news.net/azerbaijanis-demonstrate-near-tbilisi-parliament-in-protest-of-bust-of-armenian-combatant/>.

53 "Is Georgia Changing Its Position on the Karabakh Conflict?," *Jam News*, 18 Mart 2019, <https://jam-news.net/explainer-is-georgia-changing-its-position-on-the-karabakh-conflict/>.

54 "Georgian MP: Georgians in Azerbaijan Must Have the Same Rights as Azerbaijanis in Georgia," *Jam News*, 27 Şubat 2019, <https://jam-news.net/georgian-mp-georgians-in-azerbaijan-must-have-the-same-rights-as-azerbaijanis-in-georgia/>.

Osetya’nın emsal teşkil etmediğini, istisnalar olduğunu belirtenler olmasına rağmen bu istisnaların bu tür çatışmaların çözümünde yavaş yavaş bir kalıp teşkil etmeye başladığını” ve “bir ulusun kendi kaderini tayin hakkını hayata geçirmesinin zaman aldığını ve tüm tarafların anlayışını gerektirdiğini” beyan ederek Abhazya ve Güney Osetya üzerinden Karabağ ile ilgili stratejisini de dolaylı ima etmiştir.⁵⁵ Ermenistan’ın Kosova’yı ve Karabağ’ı tanımamasının sebebi, resmi söylemde uluslararası toplumun söz konusu sorunlara barışçıl çözüm bulma kapasitesinin henüz tamamen tüketilmemiş olduğu yönünde olup, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının da çözümünde uluslararası toplumun barışçıl çabalarının henüz tamamıyla tüketilmediği ifade edilmiştir.⁵⁶ Ermenistan 2008’den bu yana yerlerinden edilmiş Gürcülerin Abhazya ve Güney Osetya’ya geri dönüşü çağrısı yapan, bağlayıcı olmayan BM kararının oylamasında Rusya ile birlikte ret oyu kullanmışken, ilk defa Paşinyan hükümeti döneminde Haziran 2019’da çekimser oy kullanmıştır.⁵⁷ Bu değişiklik de, Ermenistan - Gürcistan iki-tarafılığının Ermenistan tarafından pekiştirilmesine yönelik bir girişim olarak yorumlanmalıdır. Ermenistan’ın bu dış politika davranışının altında bilhassa ek sevkiyat hatlarının açılması beklentisinin olduğu belirtilmelidir. Lakin bölgedeki dinamikler çerçevesinde, bu temkinli ve dikkatli oy kararının Rusya’ya rağmen değil, (onun onayı dâhilinde olmasa da) bilgisi dâhilinde verildiğinin düşünülmesi gerektiği ve yukarıda değinilmiş gerekçelerden ötürü gelecekte Ermenistan’ın Abhazya ve Güney Osetya’yı tanınmasının oldukça düşük bir olasılık olduğu vurgulanmalıdır.

2.3 Azınlık Etkeni: Javaketi Ermenileri

Ermenistan - Gürcistan iki-tarafılığına dair bir diğer konu da Gürcistan’daki Javaketi Ermenileridir. Bu bölgede yaşayan Ermenilerin ulusal ve kültürel kimliğinin korunmasına dair iki devlet arasında 1991 sonrasında beri süregelen görüşmeler yapılmaktadır, ancak bölge sosyal refah göstergeleri bakımından geri kalmış durumdadır ve bölgede dışarıya göç, dil sorunu, yüksek öğretim, vb. sorunlar halen tam anlamıyla çözülememiştir. Ermenistan’da kamuoyunun Cavaheti (Javakheti) meselesine dair hassasiyeti bulunmasına

55 “Armenia Rules Out Abkhazia, South Ossetia Recognition,” *Azatutyun*, 4 Eylül 2008, <https://www.azatutyun.am/a/1597164.html>.

56 “Armenia Must Respond Cautiously to Abkhazia, South Ossetia Independence, Says Rustamyan,” *Asbarez News*, 27 Ağustos 2008, <https://asbarez.com/58530/armenia-must-respond-cautiously-to-abkhazia-south-ossetia-independence-says-rustamian/>.

57 “Armenia Abstains from Voting against Georgian IDP Resolution at UN for First Time,” *OC Media*, 6 Haziran 2019, <https://oc-media.org/armenia-abstains-fromvoting-against-georgian-idp-resolution-at-un-for-first-time/>; “In Nod to Georgia, Armenia Changes UN Vote,” *Eurasianet*, 5 Haziran 2019, <https://eurasianet.org/in-nod-to-georgia-armenia-chnages-un-vote/>.

rağmen Erivan yönetimi Cavaheti'de bağımsızlık veya özerkliğe karşı çıkmaktadır. Erivan, Cavaheti'de istikrarsızlığı ve ayrılıkçılığı önlemek amacıyla Tiflis yönetimiyle iş birliğini tercih etmektedir, zira yukarıda da bahsedildiği üzere, Ermenistan'ın zayıf ekonomisi ve bu ülke için Gürcistan'ın en önemli sevkiyat hattı olması nedeniyle Tiflis yönetimiyle işbirliği elzemdir.⁵⁸

Ermenistan'ın Cavaheti Ermenilerine insani yardım, elektrik, ders kitapları, vs. sağladığı bilinmektedir. Bölgede geçmişte izole olmuş olmaktan kaynaklandığı ileri sürülen gerginlik olayları meydana geldiğinde, Tiflis, Erivan'dan yardım istemiştir. Yani Erivan'ın bölgedeki halk üzerinde bir nevi arabulucu etkisi açıkça görülmüştür.⁵⁹ Hatta, 2006'da şike yapıldığı iddia edilen seçimleri protesto eden, *Birleşik Javak* adlı oluşumun lideri aktivist Vahag Cakalyan, Ermenistan güvenlik güçleri tarafından yakalanmış, bir ay sonra Ermenistan tarafından istenmeyen kişi ilan edilerek Cavaheti'ye dönmüştür.⁶⁰ Esasen, bu vaka bile tek başına, Ermenistan'ın Javaketi bölgesine dair stratejisinin; bölgedeki dil sorunu, bölgedeki kiliselerin aidiyeti, kültürel miras alanlarının restorasyonu, sınırdan geçiş sorunları, Ermenistan'ın Cavaheti Ermenilerine pasaport vermesi ve yasadışı silah bulundurma gibi diğer sorunlara rağmen; Gürcistan'la mevcut ilişkilerin düzeyini muhafaza etmek üzerine inşa edildiğini ve iki-taraflılığın öncelendiğini ortaya koymaktadır. 2003'ten bu yana eski Savunma Bakanı sıfatıyla Serj Sarkisyan ve eski Başbakan sıfatıyla Andranik Margaryan'dan yıllar sonra, Erivan'dan Cavaheti'ye üçüncü ziyaretin Paşinyan tarafından 2018'de gerçekleştirilmesi de usulen mesafenin korunması hassasiyeti olarak görülebilir. Özetle, Erivan'ın Tiflis'le olan ilişkilerinin temel parametreleri, Cavaheti'deki soydaşlar meselesine yönelik karşılıklı sessiz bir mutabakat doğurmuş, iki-taraflılığın menfi etkilenmesi engellenmiştir.

58 "Georgia's Armenian and Azeri Minorities," *International Crisis Group Report*, no. 178 (2006): 18; Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Washington, DC: Center for Strategic and International Studies, 2016), 10.

59 "Georgia's Armenian and Azeri Minorities," 19. Örneğin, Mart 2005 tarihinde, Tsalka'da Ermeni ve Gürcü halkları arasında hırsızlık ve gasp kaynaklı olduğu iddia edilen saldırılar gerçekleşmiştir. Mayıs 2005'te, iki tarafın da içinde olduğu yaklaşık otuz kişilik bir grup arasında bir başka çatışma daha kaydedilmiştir. Ekim 2005'te Ahılkelek'te Ermenilere ait on işyerinin maliye polisi tarafından kapatılması üzerine Ermeniler protesto etmiştir. Mart 2006'da Gevork Gevorkyan adlı Ermeni, Tsalka'da Ermeni ve Gürcü köylülerin dahil olduğu bir kavgada öldürülmüş ve Ahılkelek'teki Ermeni toplumu adil ve tarafsız soruşturma talep etmiştir: "Georgia: Reports of Violence Against Armenians; Response of Government Authorities," *Refworld*, erişim tarihi: 19 Ağustos 2019, <https://www.refworld.org/docid/469cd6cec.html>.

60 Hedvig Lohm, "Javakheti after the Rose Revolution: Progress and Regress in the Pursuit of National Unity in Georgia," *European Centre for Minority Issues* (2007): 14.

3.4. Başat Müttefik Etkeni: Rusya

Tüm bunlar üzerine, söz konusu iki-tarafılığın, iki aktörün farklı küresel ittifak bağlantılarından dolayı sınırlanmış bir iki-tarafılık olduğundan bahsedilmesi zorunludur. Öyle ki, Ermenistan'ın Rusya ile ilişkileri doğal müttefiklik barındırmaktadır ve bu durum 2003 sonrası Batı'nın müttefiki haline gelmiş olan Gürcistan'ın Ermenistan'la ilişkilerinin istenildiği düzeye ulaşmasını engellemektedir. Somut olarak, Rusya Güney Kafkasya'ya dair sorun ve konularda Ermenistan'dan kendisiyle aynı dış politika davranışlarını beklemektedir ancak Ermenistan'ın da, bölge gerçeklerini dikkate alındığında, belirli düzeyde Gürcistan'la işbirliği yapmasına karşı çıkmamaktadır.

Ermenistan'ın, Gürcistan'la iki-tarafılığında sınırlamalar yaşamamasının sebebi başat müttefiki Rusya ile ilişkileri olduğu kadar; Rusya'nın da Ermenistan'la olan ilişkilerinde istisnai olarak sınırlamalar yaşamaması, yani kendi stratejilerini bölgedeki dinamiklerden ötürü tamamen dayat(a)maması söz konusudur. Bunun nedenleri şöyle açıklanabilir: Rusya, Güney Kafkasya'da yegâne asker bulundurduğu ileri karakolu ve müttefiki olduğundan dolayı, Ermenistan'a (çalışma konusu çerçevesinde), aşağıda açıklandığı üzere, haddinden fazla zorlayıcı⁶¹ bir strateji izlememeyi tercih etmektedir. Örneğin, Rusya'nın, Ağustos 2008'den beri Ermenistan'ın Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıması yönünde isteği olmuşsa da Ermenistan Gürcistan'la olan ilişkilerinden ötürü iki oluşumu tanımadığında, Rusya talebinde ısrarcı davranmamıştır.⁶² Ermenistan'ın Gürcistan'la ikili iş birliği yürütmesine, Ermenistan'ın bölgede kuzeye tek ekonomik ve ticari açılımı olan devletin Gürcistan olduğunun bilincinde olarak, karşı çıkmamaktadır. Hatta yukarıda belirtildiği gibi, BM'de Abhazya ve Güney Osetya'da yerlerinden edilmiş Gürcülerin yaşam alanlarına geri dönmelerine ilişkin karar oylamasında şimdiye değin Rusya ve Ermenistan ret oyu vermişken, yakın tarihteki oylamada Ermenistan ilk kez çekimser, Rusya ise yine ret oyu vermiştir. Rusya'nın muhtemelen önbilgisi dâhilinde olan söz konusu çekimser oy, Rusya - Ermenistan ilişkilerinde kriz doğuracak nitelikte olmasa da, özünde Rusya'nın destekleyeceği türden bir oy da değildir. Rusya'nın bu çekimser oya tepki vermemesinin; Şubat 2019'da Ermenistan'ın

61 Çalışma konusu dışında olsa da, bu noktada Rusya ve Ermenistan arasındaki iki-tarafılığın da kendine özgü bir ikili ilişki teşkil ettiği hatırlanmalıdır. Bu iki-tarafılıkta, toplam güç göstergeleri bakımından Rusya güçlü taraf olmasına rağmen, Ermenistan üzerinde zorlayıcı dış politika davranışına, imkân olsa da, başvurmayı her zaman tercih etmeyebilmektedir. Bunun nedeni, zorlamaya ehil olmaması değil, zorlamaya başvurduğunda elde edeceği sonucun kendi perspektifinden en uygun sonuç olmayacağı mülâhazasıdır. Oylama örneğinde bu mülâhazanın rol oynadığı aşikardır.

62 Rusya, Orta Asya devletlerine yönelik olarak da aynı yaklaşımı sergilemektedir. Bu devletler açısından ilave siyasi ve güvenlik sorunları oluşacağı aşikâr olduğundan, Rusya'nın bölgesel aktörlerin Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıması için baskı politikaları uyguladığı (henüz) gözlenmemektedir. Hem Rusya'yla ilişkileri iyi olan, hem de bölgeyle önemli güvenlik ve siyasi bağları olmayan daha uzak coğrafyalardaki bu devletlerin Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıması bu bağlamda anlamlandırılabilir.

Rusya'ya destek niteliğinde Suriye'ye askeri birlik ve sivil personel göndermiş olması nedeniyle, Ermenistan'a tanıdığı olduğu bir dış politika manevra alanı olarak yorumlanması dahi mümkündür. Rusya'nın; Ermenistan ve Gürcistan ilişkilerinde, telafi edilmez bir kaybının olmayacağı gerekçesiyle, Ermenistan'ın bu dış politika davranışına karşı çıkmamış olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan, yerleşik nitelik kazanmış iki-taraflılığın, Ermenistan'daki 2018 devriminden sonra değişmesini öngörmek mümkün görünmemektedir. Her devrim gibi bu devrim de her ne kadar dış politikada köklü değişiklikler yapılacağı beklentisini çağırırsa da; tercihlerden değil, zorunluluklardan dolayı Ermenistan dış politikasında Rusya etkisi ve Karabağ sorunu devam ettiğinden ve AB'nin Ermenistan'a yönelik ilgisi düşük seyrettiğinden, Ermenistan'ın dış politikasında köklü değişikliklerin gerçekleşmesi imkân dâhilinde değildir. Zaten bu devrimin özü Rusya tarafından iyi anlaşıldığından, Rusya tarafından eski yönetim tercih edilse de, devrim engellenmemiştir. Ermenistan'daki devrim Rusya'ya karşı, NATO veya AB'ye girme söylemleri bir hareket olmadığından ve dolayısıyla bedeli yüksek, kuvvet kullanımı gerektirecek bir durum söz konusu olmadığından; bu devrim Batıcı olan Ukrayna ve Gürcistan devrimleri gibi algılanmamış; Rusya bu nedenlerle müdahale etmemiştir.⁶³ Ukrayna ve Gürcistan'daki renkli devrimlerden farklı olarak, bu devrim ne Batıcı ne de Rusya yönelimlidir; bilakis iç siyasi, sosyal ve ekonomik saiklerle şekillenmiş bir hareket olarak tarihe geçmiştir. Esasında, eski Sovyet cumhuriyetlerindeki renkli devrimlerden ziyade, bir iç tashih süreci başlatan Latin Amerika devrimleriyle benzeşmektedir.⁶⁴ Özetle, Ermenistan - Gürcistan iki-taraflılığı yerleşik olmasına karşın sınırlı bir ittifaktır, pekiştirilmesini engelleyen etken ise Ermenistan'ın Rusya ile müttefik olmasıdır.

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Uluslararası İlişkiler yazınında küresel ve bölgesel düzeyde iki-taraflılık kavramsal düzeyde araştırmalara konu edilmişken, Güney Kafkasya'da önemi

63 Shota Gelovani, "3 Reasons Why the Armenian Revolution Means Nothing for the Foreign Policy of the Country and 3 Reasons Why We Thought It Would," *Georgian Institute of Politics*, 25 Mayıs 2018, <https://gip.ge/3-reasons-why-the-armenian-revolution-means-nothing-for-the-foreign-policy-of-the-country-and-why-we-thought-it-would/>; Simon Saradzhyan, "Why Hasn't Putin Intervened in Armenia Yet?," *The Moscow Times*, 25 Nisan 2018, <https://www.themoscowtimes.com/2018/04/25/why-has-putin-not-intervened-in-armenia-yet-opinion-a61261>; "What Happens Next in Armenia?," *The Economist*, 11 Aralık 2018, <https://www.economist.com/the-economist-explains/2018/12/11/what-happens-next-in-armenia>.

64 Anna Ohanyan, "Armenia's Democratic Dreams," *Foreign Policy*, 7 Kasım 2018, <http://foreignpolicy.com/2018/11/10/armenias-democratic-dreams/>.

bilinmesine karşın Ermenistan - Gürcistan ilişkileri, araştırma düzeyinde bölgedeki diğer ikili ilişkiler kadar irdelenmiş bir konu değildir. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada iki devletin kendine özgü iki-tarafılığın kavramsal ve olgusal düzeyde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tarihçesinde köklü ve çözülmemiş bir anlaşmazlık gözlenmeyen bu iki devletin ikili, bölgesel ve küresel bağlantılarından kaynaklanan iki-tarafılığın; ekonomi ile ticarete Gürcistan'dan geçen ulaşım ve sevkiyat hatlarının önemi; ayrılıkçılık ve azınlık hususlarında ekonomi ve ticaret ilişkileri nedeniyle birbirlerinin çıkarlarına aykırı olmayan yaklaşımları ve son olarak kaçınılması imkânsız olan Rusya etkeni zemininde evrilmiş ve bu kapsamda ilerlemiştir.

Nihai tahlilde ifade etmek mümkündür ki, önceden de değinildiği gibi ekonomik ve ticari iki-tarafılığın, genel bağlamda Solingen'in⁶⁵ değindiği gibi, askeri güvenlik alanında da iki-tarafılığın beraberinde getirmesi garanti değildir. Bu durum, Ermenistan - Gürcistan örneğinde açıkça görülmekte; nedeninin iki aktörün küresel ittifak bağları olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, taraflar arasında STA olması, ekonomide ve ticarete -veya diğer alanlarda- daha yüksek düzeyli iki-tarafılık oluşmasını da beraberinde muhakkak getirememektedir. Solingen'in ikili bir STA'nın çok-tarafılığa yol vermesinin garanti olmadığı savı,⁶⁶ mevcut çalışma özelinde bir STA'nın, gelecekte ilgili iki aktör arasında ilave ekonomi ve güvenlik anlaşmaları yapılacağı sonucunu her zaman doğurmadığıyla ilgili olarak da ileri sürülebilir, ki çalışmaya konu örnekte bu durumun sebebi yukarıda anılan sebeple aynıdır. Üçüncü olarak, söz konusu iki-tarafılığın, bölgede taklit edilerek başka iki tarafılık yaratma ihtimali de oldukça düşük görünmektedir, zira bölgedeki üçüncü aktör olan Azerbaycan ile Ermenistan ve Azerbaycan ile Gürcistan arasındaki ilişkiler, yerleşik, değişme olasılığı oldukça düşük olan, sırasıyla çatışma ve iş birliği zemininde devam etmektedir. Dördüncü olarak, eski bölgesel çatışmaların alevlenmesi, söz konusu iki-tarafılığın geçmiş çatışma zamanlarında olduğu gibi tekrar sekteye uğraması sonucunu doğurabilir.

Mevcut bağlam ışığında, incelenen iki-tarafılığın sınırlı niteliğinin mevcut düzeyde devam etmesinin yüksek olasılık olduğunu ve iki tarafın salt kendi aralarında önemli bir sorunun çıkması ve akabinde iki-tarafılığa halel getirmesinin oldukça düşük ihtimal olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak bölgesel unsurlar ve küresel ittifak bağlarıyla alakalı yeni sorunlar doğması halinde söz konusu iki-tarafılığın geçici zarar görmesi ihtimali bakidir.

65 Solingen, "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism," 22.

66 Solingen, "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism," 19.

KAYNAKÇA

- “Armenia Abstains from Voting against Georgian IDP Resolution at UN for First Time.” *OC Media*. 6 Haziran 2019. <https://oc-media.org/armenia-abstains-fromvoting-against-georgian-idp-resolution-at-un-for-first-time/>.
- “Armenia and Georgia: Resilient Relationship.” *Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi*. Erişim Tarihi: 18 Haziran 2019. <http://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenia-georgia-resilient-relationship>.
- “Armenia Must Respond Cautiously to Abkhazia, South Ossetia Independence, Says Rustamyan.” *Asbarez*. 27 Ağustos 2008. <https://asbarez.com/58530/armenia-must-respond-cautiously-to-abkhazia-south-ossetia-independence-says-rustamian/>.
- “Armenia Rules Out Abkhazia, South Ossetia Recognition.” *Azatutyun*. 4 Eylül 2008. <https://www.azatutyun.am/a/1597164.html>.
- “Armenian - Georgian Multi-Track Diplomacy is a Must.” *Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi*. Erişim Tarihi: 18 Haziran 2019. <https://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenian-georgian-multi-track-diplomacy-must>.
- Ashizawa, Kuniko. “Japan’s Approach toward Asian Regional Security: From ‘Hub-and-Spoke’ Bilateralism to ‘Multi-tiered’.” *The Pacific Review* 16, no. 3 (2003): 361-382.
- “Azerbaijanis Demonstrate near Tbilisi Parliament in Protest of Bust of Armenian Combatant.” *Jam News*. 9 Şubat 2019. <https://jam-news.net/azerbaijanis-demonstrate-near-tbilisi-parliament-in-protest-of-bust-of-armenian-combatant/>.
- Bajpai, Kanti. “Narendra Modi’s Pakistan and China Policy: Assertive Bilateral Diplomacy, Active Coalition Diplomacy.” *International Affairs* 93, no. 1 (2017): 69-91.
- Barnett, Michael. “Social Constructivism.” *The Globalizations of World Politics – An Introduction to International Relations* içinde, (der.) John Baylis ve Steve Smith, 251-270. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Baumann, Rainer, Volker Rittberger ve Wolfgang Wagner. “Power and Power Politics: Neorealist Foreign Policy Theory and Expectations from German Foreign Policy since Unification.” *Tübinger Arbeitspapiere zur*

Internationalen Politik und Friedensforschung, no. 30a (2000),
<http://tobias-lib.ub.uni-tuebingen.de/volltexte/2000/147>.

Bhutto, Zulfikar Ali. "Bilateralism: New Directions." *Pakistan Horizon* 29, no. 4 (1976): 3-59.

Bolton, Charles D. "Behavior, Experience, and Relationships: A Symbolic Interactionist Point of View." *American Journal of Sociology* 64, no. 1 (1958): 45-58.

Breslin, Shaun. *China and the Global Political Economy*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Cha, Victor D. "The Dilemma of Regional Security in East Asia: Multilateralism versus Bilateralism." *Regional Conflict Management* içinde, (der.) Paul F. Diehl ve Joseph Lepgold, 104-122. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2003.

Faure, Samuel B. H. "Varieties of International Co-operation: France's 'Flexilateral' Policy in the Context of Brexit." *French Politics* 17, no. 4 (2019): 1-25.

Gasparyan, Norik. "Armenia-Georgia: Political Will and Deepening Economic Relations." *EVN Report*. 5 Aralık 2018.
<https://www.evnreport.com/politics/armenia-georgia-political-will-and-deepening-economic-relations>.

Gelovani, Shota. "3 Reasons Why The Armenian Revolution Means Nothing for the Foreign Policy of the Country and 3 Reasons Why We Thought It Would." *Georgian Institute of Politics*. 25 Mayıs 2018. <https://gip.ge/3-reasons-why-the-armenian-revolution-means-nothing-for-the-foreign-policy-of-the-country-and-why-we-thought-it-would/>.

"Georgia–Armenia Row Brewing Over Contacts With Separatists." *Democracy and Freedom Watch*. 5 Mayıs 2015. <https://dfwatch.net/georgia-armenia-row-brewing-over-contacts-with-separatists-35512>.

"Georgia PM Uncovers Details of His Meeting with Pashinyan." *News.am*. 18 Ocak 2019. <https://news.am/eng/print/news/491412.html>.

"Georgia: Reports of Violence Against Armenians; Response of Government Authorities." *Refworld*. Erişim Tarihi: 19 Ağustos 2019.
<https://www.refworld.org/docid/469cd6cec.html>.

“Georgian MP: Georgians in Azerbaijan Must Have the Same Rights as Azerbaijanis in Georgia.” *Jam News*. 27 Şubat 2019. <https://jam-news.net/georgian-mp-georgians-in-azerbaijan-must-have-the-same-rights-as-azerbaijanis-in-georgia/>.

“Georgian President Zurabishvili Discusses Development of Cooperation with Armenian Prime Minister.” *Agenda.ge*. 13 Mart 2019. <http://agenda.ge/en/news/2019/700>.

“Georgia’s Armenian and Azeri Minorities.” International Crisis Group Report, no. 178 (2006).

Gills, Barry. “Economic Liberalization and Reform in South Korea in the 1990s: A ‘Coming of Age’ or a Case of ‘Graduation Blues’?” *Third World Quarterly* 17, no. 4 (1996): 667-688.

Giragosian, Richard. “War in Nagorno-Karabakh: What Would It Mean for Georgia?.” *Georgian Institute of Politics*. 30 Mart 2017. <https://www.gip.ge/the-risk-of-renewed-hostilities-over-nagorno-karabakh-and-implications-for-georgian-security/>.

Haggard, Stephan ve Yun-jen Cheng. “The New Bilateralism: The East Asian NICs in American Foreign Economic Policy.” *Pacific Dynamics – The International Politics of Industrial Change* içinde, (der.) Stephan Haggard ve Chung-in Moon, 305-329. Incheon: Center for International Studies, 1989.

Heimler, Alberto. “Competition Policy as a Tool of EU Foreign Policy: Multilateralism, Bilateralism, and Soft Convergence.” *Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe’s Role in the World* içinde, (der.) Federiga Bindi, 82-98. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2010.

Hovhannisyan, Mikayel. “Role of the Civil Society in Ensuring Accountable Border and Customs Services in Armenia and Supporting SMEs in International Trade.” *Addressing Security Risks at the Ukrainian Border Through Best Practices on Good Governance* içinde, (der.) Rafal Keşek, Maxim Boroda ve Ziemowit Jóźwik, 119-126. Amsterdam: IOS Press BV, 2016.

Hughes, Christopher W. ve Akiko Fukushima. “U.S. - Japan Security Relations: Toward Bilateralism Plus?.” *Beyond Bilateralism: U.S –Japan Relations in*

the New Asia - Pacific içinde, (der.) Ellis S. Krauss ve T. J. Pempel, 55-86. Stanford: Stanford University Press, 2004.

“In Nod to Georgia, Armenia Changes UN Vote.” *Eurasia.net*. 5 Haziran 2019. <https://eurasianet.org/in-nod-to-georgia-armenia-chnages-un-vote/>.

Inoguchi, Takashi. “Japan: Bilateralism at Any Cost?.” *The Uses of Institutions: The U.S., Japan, and Governance in East Asia* içinde, (der.) G. John Ikenberry ve Takashi Inoguchi, 51-73. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

“Is Georgia Changing Its Position on the Karabakh Conflict?.” *Jam News*. 18 Mart 2019. <https://jam-news.net/explainer-is-georgia-changing-its-position-on-the-karabakh-conflict/>.

Kenneth, Heydon ve Stephen Woolcock. *The Rise of Bilateralism: Comparing American, European and Asian Approaches to Preferential Trade Agreements*. Tokyo: United Nations University Press, 2009.

Kiatpongsan, Chaiyakorn. *The EU-Thailand Relations: Tracing Patterns of New Bilateralism*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

Kovacs, Peter. “Relativities in Unilateralism and Bilateralism of the International Law of Antiquity.” *Journal of the History of International Law* 6, no. 2 (2004): 173-186.

Krotz, Ulrich ve Joachim Schild. *Shaping Europe: France, Germany, and Embedded Bilateralism from the Elysée Treaty to Twenty-First Century Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Kuchins, Andrew C., Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes. *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman and Littlefield, 2016.

Layder, Derek. “Symbolic Interaction: A Social Structural Version by Sheldon Stryker.” *The British Journal of Sociology* 33, no. 3 (1982): 445-446.

Lohm, Hedvig. “Javakheti after the Rose Revolution: Progress and Regress in the Pursuit of National Unity in Georgia.” European Centre for Minority Issues (2007).

Markarov, Alexander, Narek S. Galstyan ve Grigor Hayrapetyan. “The Main Dimensions and Issues of Armenia’s Foreign Security Policy.” *Values and*

Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia içinde, (der.) Kornely Kakachia ve Alexander Markarov, 107-145. Tbilisi: Publishing House Universal, 2016.

Markarov, Alexander. "Armenia's Foreign Policy Priorities – Are There Any Major Changes Following the Spring 2018 Political Transformation?." *Caucasus Analytical Digest*, no. 104 (2018): 3-7.

Mattelaer, Alexander. "The Resurgence of Bilateral Diplomacy in Europe." *Egmont Paper*, no. 104 (Brussels: Egmont–Royal Institute for International Relations, 2019): 1-17.

Meissner, Katharina Luise. "Resorting to Bilateralism: The EU, MERCOSUR, and the Strategic Partnership with Brazil." *Journal of European Integration* 40, no. 1 (2018): 51-66.

Melikyan, Johnny. "Georgia Looks West, Armenia East." *Open Democracy*. 3 Eylül 2014. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/georgia-looks-west-armenia-east-eu-cu-nato/>

Menabde, Giorgi. "Abkhazia and South Ossetia 'Block' Transit Agreement Between Russia and Georgia." *Jamestown*. 22 Şubat 2019. <https://jamestown.org/program/abkhazia-and-south-ossetia-block-transit-agreement-between-russia-and-georgia/>.

Mestres, Laia. "Bilateralism in the Spanish Presidencies of the Council of the European Union: Alliances for the Development of European Foreign Policy." *International Journal of Iberian Studies* 28, no. 2-3 (2015): 177-189.

Minasyan, Sergey. "New Challenges and Opportunities For Armenia and Georgia in the Context of Regional Security." *Armenia and Georgia in the Context of Current Political Developments–New Challenges and Opportunities in the Realm of Regional Security*, Friedrich Ebert Stiftung (2015): 4-10.

Molchanov, Mikhail A. *Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy*. Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2015.

Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Knopf, 1978.

- Murray, Philomena. "Regionalism, Interregionalism, and Bilateralism: The EU and the Asia - Pacific." *Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World* içinde, (der.) Federiga Bindi, 253-262. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2010.
- Nanwani, Suresh. "Belt and Road Initiative: Responses from Japan and India – Bilateralism, Multilateralism and Collaborations." *Global Policy* 10, no. 2 (2019): 284-289.
- "Nikol Pashinyan: There Are No Unsolvable Issues Between Georgia and Armenia." *Jam News*. 30 Mayıs 2018. <https://jam-news.net/nikol-pashinyan-there-are-no-unsolvable-issues-between-georgia-and-armenia>.
- Ohanyan, Anna. "Armenia's Democratic Dreams." *Foreign Policy*. 7 Kasım 2018. <http://foreignpolicy.com/2018/11/10/armenias-democratic-dreams/>.
- "Pashinyan Praises Armenia - Georgia Relations." *Asbarez*. 10 Eylül 2018. <http://asbarez.com/174874/pashinyan-praises-armenia-georgia-relations>.
- Pataraiya, Tamar. "In Search of the New Opportunities for Armenian – Georgian Cooperation within the Global Security Framework." *Armenia and Georgia in the Context of Current Political Developments – New Challenges and Opportunities in the Realm of Regional Security*, Friedrich Ebert Stiftung (2015): 23-32.
- Pempel, T. J. "Challenges to Bilateralism: Changing Foes, Capital Flows, and Complex Forums." *Beyond Bilateralism: U.S. - Japan Relations in the New Asia Pacific* içinde, (der.) Ellis Krauss ve T. J. Pempel, 1-36. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- Petros, Tiffany G. "Evolution of Armenia's Foreign Policy." *Armenian International Policy Research*, Working Paper no.03/13 (2003): 1-17.
- Racine, Jean-Luc. "The Indo-French Strategic Dialogue: Bilateralism and World Perceptions." *Journal of Strategic Studies* 25, no. 4 (2002): 157-191.
- Renard, Thomas. "Partnerships for Effective Multilateralism? Assessing the Compatibility Between EU Bilateralism, (Inter-)regionalism and Multilateralism." *Cambridge Review of International Affairs* 29, no. 1 (2016): 18-35.
- Ruggie, John Gerald. (der.) *Multilateralism Matters: New Directions in World Politics*. New York: Columbia Press, 1993.

Ruggie, John Gerard. "Multilateralism: The Anatomy of an Institution." *International Organization* 46, no. 3 (1992): 561-598.

Samuels, Richard J. "Bilateralism." *Encyclopedia of United States National Security*. Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019.
<http://sk.sagepub.com/reference/nationalsecurity/n63.xml>.

Santander, Sebastian. "EU-LAC Relations: From Interregionalism to Selective Bilateralism?." *The European Union and the Rise of Regionalism: Source of Inspiration and Active Promoter* içinde, (der.) Christian Franck, Jean-Christophe Defraigne ve Virginie de Monriamé, 263-272. Brussels: Bruylant, 2009.

Saradzhyan, Simon. "Why Hasn't Putin Intervened in Armenia Yet?." *The Moscow Times*. 25 Nisan 2018.
<https://www.themoscowtimes.com/2018/04/25/why-has-putin-not-intervened-in-armenia-yet-opinion-a61261>.

Sedelmeier, Ulrich. "Collective Identity." *Contemporary European Foreign Policy* içinde, (der.) Walter Carlsneas, Helene Sjurssen ve Brian White, 123-140. London: SAGE Publications, 2004.

Singh, Swaran. "Paradigm Shift in India - China Relations: From Bilateralism to Multilateralism." *Journal of International Affairs* 64, no. 2 (2011): 155-168.

Solingen, Etel. "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism: Conceptual Overview from International Relations Theory." *International Relations in Southeast Asia: Between Bilateralism and Multilateralism* içinde, (der.) N. Ganesan ve Ramses Amer, 3-36. Singapore: ISEAS Publishing, 2010.

Stryker, Sheldon. *Symbolic Interaction: A Social Structural Version*. Menlo Park: Benjamin and Cummings, 1980.

Tago, Atsushi. "Multilateralism, Bilateralism, and Unilateralism in Foreign Policy." *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press: 2017. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.449.

Thompson, Alexander ve Daniel Verdier. "Multilateralism, Bilateralism, and Regime Design." *International Studies Quarterly* 58, no. 1 (2014): 15-28.

Tow, William T. ve Brendan Taylor, (der.) *Bilateralism, Multilateralism and Asia – Pacific Security: Contending Cooperation*. Abingdon, United Kingdom: Routledge, 2013.

“What Happens Next in Armenia?.” 11 Aralık 2018.

<https://www.economist.com/the-economist-explains/2018/12/11/what-happens-next-in-armenia>.

World Bank, “Armenia Product Exports and Imports from Georgia 2017.”
Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019.

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2017/TradeFlow/EXPIMP/Partner/GEO/Product/All-Groups#>.

World Trade Organization. “Regional Trade Agreements Database.” Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019.

<http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=82>.

Wright, Thomas. “Bilateral and Multilateral Diplomacy in Normal Times and in Crises.” *Diplomacy in a Globalizing World: Theories and Practices* içinde, (der.) Pauline Kerr ve Geoffrey Wiseman, 175-191. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Zhang, Muhui. “Proceeding Hardship: The Trilateralism - Bilateralism Nexus and the Institutional Evolution of China - Japan - South Korea Trilateralism.” *The Pacific Review* 31, no. 1 (2018): 57-75.

Zurabashvili, Tornike. “Georgia: Fearing the Worst from the Karabakh Flare-up.” *European Council on Foreign Relations*. 12 Nisan 2016.

https://www.ecfr.eu/article/commentary_georgia_fearing_the_worst_from_the_karabakh_flare_up6087.